

Brandes, Brentano og Bern-konventionen

Om Georg Brandes' revision af *Den romantiske Skole i Tydskland*

Af Jens Bjerring-Hansen¹

In diesem Aufsatz wird Georg Brandes' »Die Romantische Schule in Deutschland« (1873), der zweite Band seiner *Hauptströmungen* und die Kernschrift seiner Romantikkritik, ins Blickfeld gerückt. Der Aufsatz konzentriert sich auf die vom Autor vorgenommene Revision des Buches, die nicht die dänische Zweitausgabe (1891), sondern die deutsche (1887) als Grundlage hat. Die Darstellung ist in drei Teile gegliedert. Im ersten Teil werden Charakter und Umfang der Revision dokumentiert. Im zweiten Teil werden die möglichen Motive für die Umarbeitung hervorgehoben, wobei insbesondere der juristische Kontext berücksichtigt wird, d.h. die Unklarheit in Bezug auf das Urheberrecht, die sich für Grenzgänger wie Georg Brandes als besonders problematisch erwies. Im abschließenden dritten Teil werden Probleme und Perspektive im literaturhistorischen Umgang mit Varianten und Versionen erörtert.

Skribenten, der gennemser sine Skrifter, kan vel ikke bøde paa, hvad der i et Arbejdes Anlæg eller Aand var begrænset og derved forfejlet, men han kan i Enkeltheder forbedre, som han kan ud-slette eller tilføje.

Georg Brandes²

... manches, was ich behauptete, widerspricht jetzt meiner bessern Ueberzeugung. Aber der Pfeil gehört nicht mehr dem Schützen, sobald er von der Sehne des Bogens fortfliegt, und das Wort gehört nicht mehr dem Sprecher, sobald es seiner Lippe entsprungen und gar durch die Presse vervielfältigt worden.

Heinrich Heine³

Georg Brandes var ikke alene den mest prominente romantikkritiker herhjemme, men også en noget skizofren en af slagsen. I et brev til forældrene kaldte han sig ligefrem for »en uforbederlig Romantiker«, hvis »rette Navn er Novalis«.⁴ Over for Gertrud Rung karakteriserede han sig selv – idet han samtidig citerede sig selv – som »en gammel Romantiker, der har tilbragt sin Tid med Angreb paa Romantiken«.⁵ Siden har Brandesforskningen udfoldet paradokset om den romantiske antiromantiker i et udviklingsperspektiv, som først og fremmest har været biografisk. I det følgende er undersøgelsesrammen i første række mere begrænset: Det

skal dreje sig om ét enkelt værk, nemlig andet bind af *Hovedstrømninger* om *Den romantiske Skole i Tydskland*, som til gengæld må opfattes som forfatterens romantikkritiske kerneskrift. Kernen viser sig imidlertid at være ustabil, når man går historisk til værks og opløser det i dets varianter. Aporierne i hans syn på romantikken er indskrevet i én og samme tekst i kraft af hans fortsatte arbejde med den.

Artiklen falder i tre dele: I første afsnit skitseres de vigtigste ændringer, som teksten undergik fra førsteudgaven (1873) til andenudgaven (1891). I andet afsnit overvejes de mulige motiver bag revisionen, idet fokus lægges på tidens forfattervilkår. Centralt står i den forbindelse de uafklarede ophavsretslige forhold, som gjorde det besværligt for en international liberalist at virke på tværs af grænserne i et merkantilistisk indrettet europæisk bogmarked. Det sidste afsnit handler om, hvordan en ustabil tekst om et sprængfarligt emne er blevet modtaget og taget i anvendelse. I den forbindelse rejses også mere principielle spørgsmål om, hvad man stiller op med en tekst i flere versioner.

1. Revision

Brandes' tekster er levende størrelser, og det er forfatteren selv, der puster nyt liv i dem med sine stadige revisioner. Det gælder også hans magnum opus *Hovedstrømninger*, måske særlig det første bind om *Emigrantlitteraturen*, hvis tekstlag Henning Fenger og Per Dahl har gravet i,⁶ men også det efterfølgende om *Den romantiske Skole i Tydskland* har en fatteret og perspektivrig historie.

De tolv forelæsninger om den tyske romantik blev holdt ved Københavns Universitet fra d. 2. februar til 27. marts 1873.⁷ Allerede 3. maj samme år kom de i bogform. Der er næsten intet materiale, der dokumenterer tilblivelsesprocessen,⁸ men revisionen af teksten er på den anden side mindst lige så interessant som dens genese. I modsætning til manuskripterne fortæller teksterne, der er trykt og offentliggjort, ikke alene historien om skribenten ved skrivebordet, men også den om forfatteren på bogmarkedet.

Det trykte tekstkorpus ser i en pointeret bibliografisk oversigt sådan ud:⁹

- A *Den romantiske Skole i Tyskland*, Gyldendal, København
1873 = dansk førsteudgave
(ingen nye oplag)
- ^{tv}A *Die romantische Schule in Deutschland*, Duncker, Berlin
1873 = tysk førsteudgave
(nye oplag på Barsdorfs forlag i Leipzig [1887], 1892, 1894,
1897, Berlin 1900, 1906, 1909)
- ^{tv}B *Die romantische Schule in Deutschland*, Leipzig 1887 = tysk
andenudgave
(nye oplag i 1901 og på Reiss' forlag i Berlin 1924)
- B *Den romantiske Skole i Tyskland*, Gyldendal, København
1891 = dansk andenudgave
(nye oplag/udg. i 1900, 1919, 1923 og 1966, v. Henning
Fenger for Jespersen & Pio)

Oversigten begrænser sig geografisk til Brandes' vigtigste intellektuelle og kommercielle rum, Danmark og Tyskland. Dens bibliografiske sigte er i første række at udpege de mest centrale udgaver i teksthistorien. Foruden den danske førsteudgave vil det sige dem, der dels optrykker værket i væsentligt ændret form, dvs. rummer større indholdsmæssige tilføjelser, udeladelser eller omarbejdelser, dels danner udgangspunkt for nye udgaver, oplag eller optryk. Nedenfor bundgrænsen i en sådan væsentlighedsvurdering falder fx den danske udgave fra 1900 (bd. 4 af *Samlede Skrifter*), hvis tekst rummer enkelte nyskrevne passager (om E.T.A. Hoffmanns alkoholisme!), men ellers alene bevæger sig på et sprogligt plan, idet forfatterskabets puristiske tendens med fordansknin-ger af fremmedord slår helt igennem.

Vi står altså tilbage med fire centrale tekstvidner. Deres indbyrdes kronologi er værd at hæfte sig ved. Mod hvad man kunne forvente, og som det fx er tilfældet med *Emigrantlitteraturen*,¹⁰ var det nemlig ikke den danske førsteudgave, Brandes reviderede, men den tyske. Så godt som alle disse revisioner overtoges i den danske andenudgave; ^{tv}B leder til B, der nok i Danmark fremstod som et nyt værk, men som ret beset ikke var originalt. Forklaringen på denne utraditionelle fremgangsmåde følger i næste afsnit, hvor det påfaldende sammenstød mellem de to – forskellige – tyske udgaver i 1887 også behandles. Oversigten afslører desuden det bemærkelsesværdige (mis)forhold, at mens det i Danmark er den re-

viderede andenudgave, som har udgjort tekstgrundlaget for nye oplag og udgaver, er det i Tyskland omvendt førsteudgaven. Dét bliver taget op i artiklens sidste afsnit.

Først skal det handle om revisionen. Brandes' fremgangsmåde svarer til den, andre af det 19. århundredes succesrige og selvkritiske forfattere tog i brug, når de skulle foranstalte en ny udgave af et værk: Han tog to rene eksemplarer af førsteudgaven, skilte arkene fra bogblokken, klippede falsene op og samlede bladene i en bunke. Ved større omstillinger og udeladelser er der klippet og klistret med de løse, upaginerede blade. Disse blade har løbende punktuelle rettelser og indskud. Indimellem har forfatteren tilføjet manuskriptark med nyskrevne passager og hele kapitler.¹¹ Denne manøvre har været ulig meget lettere for revisionen af B end af ^{ty}B, idet Brandes her blot skulle overtage og oversætte sine egne rettelser fra den tyske udgave.

Når min gennemgang af revisionen tager udgangspunkt i de to danske udgaver, skyldes det, at jeg har fundet det mest naturligt at anvende den første udgave af værket som afsæt og mest praktisk at kollationere to tekster på samme sprog. Som det fremgår ovenfor staves Tydskland uden 'd' i den danske andenudgave, men der er kommet mere end en retskrivningsreform imellem. I det følgende er de vigtigste af de kompositionelle og indholdsmæssige varianter mellem førsteudgaven (A) og andenudgaven (B) samlet under overskrifterne metode og filosofi, emne samt tendens.¹²

Metode og filosofi. B er anslået 15-20 % forøget i forhold til A. Dette skyldes overordnet, at litteraturvidenskabsmanden Brandes med årene har øget sin læsning og indsigt i emnet. Noget som imidlertid særlig udnyttes i én retning, nemlig mod *biografien*. I *Emigrantlitteraturen* (1873) var der ingen, i A blot få korte biografiske afsnit, mens de i B er legio og den primære grund til det større omfang. Brandes har i B dels indskudt biografiske afsnit i de tematisk anlagte kapitler, der overtoges fra A, fx om Kleist (B, s. 388-397) og Görres (B, s. 466-473), eller detaljer, fx om Novalis' barndom (B, s. 273-274), dels betænkt Hölderlin, A.W. Schlegel, Tieck og Jean Paul samt Arnim og Brentano med hele, nyskrevne kapitler. Et tilsyneladende modeksemplar udgør portrættet af Joseph de Maistre, der med Paul V. Rubows ord »for en Fejls Skyld« kom med i A (i kapitlet om romantiske politikere, s. 364-378).¹³ Når Brandes udelader dette ellers kolossalt velskrevne og dramatiske afsnit i B, skyldes det imidlertid en berettiget hensyntagen til *Hovedstrømningers* overover-

ordnede komposition, som han bedre kan overskue her på revisionstidspunktet i 1887, hvor fem af de seks bind foreligger; de Maistre-afsnittet indarbejdes siden på en mere naturlig plads i andenudgaven af *Reaktionen i Frankrig* (1892).

Tekstens bevægelse afspejler en hovedkurve i Brandes' udvikling, som Sven Møller Kristensen med henvisning til Rubow og Henning Fengers studier i Brandes' metode har sammenfattet således: »fra en mere idé- og kulturhistorisk betragtning til en mere biografisk og forfatterspsykologisk, fra Taine til Sainte-Beuve, fra strømninger til portrætter«. ¹⁴ Brandes' vej væk fra Taines litteraturhistoriske abstraktioner hænger tæt sammen med en nyherhvet mistro til Hegels filosofiske ditto. Han nærer ikke længere »den Hegelske Ringeagt for det individuelle«, som han har skrevet om den ny udgave. ¹⁵ Et symptom på dette er, at »Frihed«, der var et nøglebegreb i A, enten udelades – »Frihedens Tendens opad og fremad« (A, s. 149) > »Tendensen opad og fremefter« (B, s. 189) – eller udskiftes med nye nøglebegreber, fx »sund, livskraftig Personlighed« (B, s. 268). Optimismen fra de tidlige 1870'ere er i behold, men brændpunktet for menneskets åndelige bestræbelser er nu den individuelle personlighed og ikke det kollektivistiske frihedsbegreb.

En tilsvarende bevægelse mellem udgaverne, fra det almene, sociologisk-politiske til det personlighedsorienterede, ses, når »Tendentser« (A, s. 224) bliver til »Stræben« (B, s. 287) og »Individet« (A, s. 279) til »Personligheden«. Brandes' velkendte, næste skridt i denne udvikling væk fra den abstrakte verdensånd og i retning mod de store personligheder er Friedrich Nietzsche, hvis »Aristokratiske Radikalisme« han forelæste over og afhandlede om i 1888/89. Man kunne have tænkt sig den tyske digterfilosof inddraget – evt. implicit. Når det ikke sker, skyldes det, at den grundlæggende revision som nævnt sker i forbindelse med den tyske andenudgave fra 1887.

Emne. Ifølge Brandes var en vigtig forskel mellem de to tyske (dvs. også de danske) udgaver, at opgaven fra at være »national-dansk« blev »universel«. ¹⁶ Dette kan umiddelbart være svært at få til at passe, når man sammenligner udgaverne, for dansk romantik optog hverken før eller siden megen plads. Noget er strøget, fx sammenligningen mellem (den idéforladte) Vilhelm Bergsøe og Friedrich Spielhagen (A, s. 12-13), men faktisk er mere kommet til: en halv side om J.L. Heibergs »Hoffmann'ske Efterligning[er]« (B, s. 233), et lille afsnit om Schack Staffeldt, klemmt ind mellem handlingerne af Novalis og Eichendorff (B, s. 329) og endelig

en sammenfatning om den tyske romantiks indflydelse på den nordiske, hvor den sidste side er tildelt Danmark (B, s. 495). De to sidstnævnte tilføjelser kan forklare, hvad Brandes sigter til med det ‘national-danske’ hhv. ‘universelle’.

Staffeldt-afsnittet udgør en reminiscens af et længere delkapitel i den tyske andenudgave (^{ty}B, s. 248-271). Det er en sammenklippet oversættelse af afhandlingen om Staffeldt, som indledte Liebenbergs udgave af *Schack Staffeldts Digte* fra 1882 og siden uden væsentlige ændringer indlemmedes i portrætsamlingen *Mennesker og Værker* fra året efter. Staffeldt behandles ikke alene som en tyskfødt, men som en ‘fuldblods’ romantiker, der som sine tyske fæller »ganske gaar op i Dyrkelsen af den blaa Blomst« (B, s. 495). Derfor finder han plads i en ‘universel’ fremstilling af romantikken. Når afsnittet forkortes så drastisk i B, skyldes det sikkert ikke utilfredshed med indholdet, for Brandes har senere udtrykt stor tilfredshed med Staffeldt-afhandlingen,¹⁷ snarere at han forudsatte tankerne bekendt for danske læsere og ikke ville gentage sig selv. Dette er vel delvis forklaringen på, at Oehlschläger-artiklen fra 1886 – i øvrigt et noget tørt og uninspireret arbejde – ikke i en eller anden form har fundet vej til hverken den tyske eller den danske andenudgave. Kun delvis, for dette ville på den anden side netop have trukket fremstillingen i en ‘national-dansk’ retning.

De afsluttende linjer om nordisk romantik i B består ligeledes af stofrester fra den tyske andenudgave, nemlig afslutningskapitlet »Deutsche und Skandinavische Romantik« (^{ty}B, s. 395-400), der som det eneste af de nye kapitler ikke overtages i B. Det interessante er, hvad dette nøgterne komparative perspektiv afløser, nemlig en opsang med direkte adresse til dansk åndsliv anno 1873, hvor trådene knyttes mellem bogens emne og samtiden: »Vi leve hertillands for Øieblikket i en Reactionens Tid«, hedder det bl.a. (A, s. 377) – man studser over ordene i den tyske førsteudgave, direkte gengivet uden forskydninger i præpositionerne: »Wir leben hier in Dänemark« osv.¹⁸ Brandes forlader herved førsteudgavens polemiske taktik med at ramme dansk romantik gennem den tyske, for »hver Linje« var i den »beregnet paa Danmark og danske Tilstande«, som han selv har anført.¹⁹

Tendens. Bogens bevægelse i emne – fra det lokale til det almene – hænger således nøje sammen med en (vis) forskydning i dens tendens: fra en martialske agitatorisk til en mere nøgtern videnskabelig. Et håndfast eksempel fremgår af betegnelsen på kapitlet om Goethe, Schiller og præro-

mantikerne, »Romantikens negative Forberedelse« bliver til »Romantikens Forberedelse«. Bertil Nolin gør ret i at påpege kontinuiteten fra A til B,²⁰ for romantikerne er stadig skurkene i *Hovedstrømninger*; også i B skildres Tysklands romantiske hospital: Hoffmann betegnes som en »forvaaget Fantast«, Tieck kaldes en »ironisk Fantast med sygelige Hallucinationer og sygelige katholske Tendenser«, mens Novalis stadig er den »brystsvag[e] Herrnhuter med hektisk Sanselighed og hektisk overjordiske Længsler«, som vi hørte om ovenfor (A/B, s. 14). Men en ny tendens anes alligevel, hvad man fx ser i afsnittene om den sidstnævnte. Novalis omtales i førsteudgaven som et »indadvendt, i høi Grad sygeligt Barn« (A, s. 236), mens det med mere positive valoriseringer i andenudgaven hedder, at han var »et drømmende, meget svageligt Barn« med tilføjjelsen »en opvakt, ærgerrig Dreng« (B, s. 272), ligesom han som noget nyt roses som »et fuldtlødigt, lyrisk Talent« (B, s. 299). Her illustreres den mere nøgterne og mindre provokerende skildring, ligesom både en ny interesse for digterpersonligheden og en ændret kunstopfattelse, der også anerkender digtningens æstetiske kvaliteter, antydes. Når man kommer fra førsteudgaven, studser man tilsvarende over et indskud om Brentano – romantikkens l'art pour l'art-digter par excellence – hvis ordmystik fremhæves for dens »Tiltrækning og Farve« (B, s. 285).

Afslutningsvis skal det mest bemærkelsesværdige eksempel på den ny indstilling til stoffet og mere afbalancerede skildring fremføres, nemlig en udeladelse i indledningen: Af manuskriptmaterialet kan man se, hvordan Brandes – bogstavelig talt – har klippet den sætning væk, hvor polemikken når et højdepunkt: »Romantiken var forgiftet i sine Kilder« (A, s. 21). Eksemplet illustrerer alle revisionens aspekter: nedtoningen af den bombastiske, bredt udpenslende idéhistoriske metode, af de mange bevægelser væk fra emnet mod dansk litteratur og åndsliv samt af den polemiske tendens. Andenudgaven er stadig et uhyre romantikkritisk skrift, men det er bemærkelsesværdigt, at ændringerne alle er med til at bløde kritikken op.

2. Kollision!

Der knytter sig tre overordnede 'motivkredse' til baggrunden for Brandes' revision af romantikbogen. For det første en biografisk-psykologisk, hvor et nøgleord er 'selvbesindelse'. For det andet en strategisk-socio-

logisk, hvor et kodeord er 'Berlin'. For det tredje en boghistorisk, hvor kodeordet er 'kollision'. Hovedvægten vil her ligge på det sidste punkt, men først skal de to andre rundes.

Hovedsynspunktet i den omfangsrige biografisk anlagte (eller styrede) forskning har ligget i forlængelse af forfatterens egen selvkaraktistik som den antiromantiske romantiker, jf. indledningen ovenfor. Brandes var i virkeligheden selv romantiker, og hans romantikkritik derfor udtryk for et selvpogør: Han gjorde »revolt mot sin egen bildning« (Bertil Nolin);²¹ »det er sin egen Dannelses Kilder han finder forplumrede«, når han hævdede, at den romantiske kilde i Tyskland var forgiftet (Paul Rubow);²² han var »en romantiker, der gjorde det til sit kald at indføre realismen« (Henning Fenger).²³ Set i dét lys kan man forudsætningsvis hævde, at selvpogøret efterhånden svækkedes af en selvbesindelse i Brandes' personlige udvikling, som igen kan siges at hænge sammen med hans gennemgående, men stadig stigende interesse for den store personlighed på bekostning af de kollektive idealer. Hans livsanskuelse havde således ifølge Nolin ved sin stærke individualisme og subjektivisme berøringspunkter med romantikken.²⁴ Selv om den psykologiske forklaringsmodel kan have noget for sig, må man på anden side – inden for rammerne af denne model – gøre et vigtigt forbehold ved Brandes' tilnærmelsesvise identifikation med romantikkens subjektivistiske individualister. Når Brandes fx fascineres af Staffeldts hyper-idealisme (i det danske portræt til Liebenberg-udgaven og siden i den tyske andenudgave af romantikbogen), er det således ikke for idealismens skyld, men snarere for den konsekvente holdning i sig selv, synes det. Hvad det er for en mekanisme, der gør sig gældende, ser man måske endnu tydeligere i passagerne om den romantiske restaurationsskribent de Maistre og hans hyldest til bøddelen. Mens fx Novalis' politiske vision om 'kristenheden og Europa' afvises som reaktionær tågetale, er der reverens for det grotesk reaktionære format hos de Maistre. Det er passionen, der er afgørende, og når romantikerne har den, ses og anerkendes det. – En lignende brudflade kendes fra Holbergs *Heltes sammenlignede Historier* (1739), hvor forfatteren, følgestridigt, skriver mest engageret om de mænd, der synes at ligge ham allerfjernest.

Man kan også tænke sig mere 'litteraturstrategiske' motiver bag Brandes' revision af den tyske udgave i 1887. Han havde placeret sig i en svær position mellem Europas kulturelle magtcentre med den tyske førsteudgave fra 1873, hvad parateksterne til bogen vidner om: Af

titelbladet fremgår det, at bogen er trykt hos Franz Duncker i Berlin; den følgende recto-side rummer en lakonisk dedikation, stort opsat i tysk fraktur, med hilsen til hans forbillede i Paris: »Herrn H. Taine gewidmet vom Verfasser«; og inde i bogen forankrer denne forfatter så teksten dybt i den danske andedam: »Wir leben hier in Dänemark« osv. (jf. ovenfor). Den danske kritiker slår tyskerne i hovedet med en fransk *baton*. Spørgsmålet, som man kan stille sig, og som Brandes måske har stillet sig selv i 1887 i forbindelse med relanceringen af den tyske bog, er imidlertid, om hans romantikkritik var ved at blive overhalet af tiden: En omvurdering af romantikken, der slog igennem i 1890'ernes litteratur- og idédebat, var undervejs i Tyskland. Med den franske litteratursociolog og -historiker Pascale Casanovas udtryk havde den litterære 'middeltid' rykket sig fra Paris til Berlin. Hun behandler i øvrigt den danske kritiker i et engageret (og komprimeret) afsnit i sin banebrydende studie af 'litteraturens verdensrepublik'. Den undersøger, hvordan borgerne i republikken (dvs. forfatterne) strategisk og geografisk må orientere sig efter dens særlige tidszoner, som gør det svært at være moderne mere end ét sted ad gangen, og som stiller grænsegængere fra provinsen i en helt særlig position, på én gang potentielt udbytterig og udsat.²⁵ – I dette lys kulminerer Brandes' tilnærmelse til romantikken (og de toneangivende tyske intellektuelle) ikke nødvendigvis med revisionen af romantikbogen i midten 1880'erne: I 1904 udgiver den ældre Brandes som redaktør i den skelsættende, tyske bogserie *Die Literatur* en lille Novalis-biografi af Franz Blei, sympatisk indstillet og lækkert udstyret med ornamentik i jugendstil, hvis intenderede publikum snarere må stereotypiseres som romantiske kulturkonservere med hang til Goethe end oplyste litterater i Voltaire-segmentet.²⁶

En tredje ramme for forståelsen af revisionen udgør den juridiske og kommercielle kontekst omkring den tyske andenudgave fra 1887. Det erindres igen, at det var dén, der først blev revideret. Af den bibliografiske oversigt ovenfor fremgår, at der ikke alene udkom en omarbejdet udgave i Tyskland i dette år, men også en udgave, der optrykte den originale oversættelse fra 1873. Der er tale om et tilfælde af det, man i 1800-tallets forlagsret kaldte 'kollision', altså dobbeltudgivelser af oversatte bøger.²⁷

Optakten til sammenstødet er kompliceret:²⁸ I oktober 1872 skriver Brandes hjem til Emil Frederiksen fra et ophold i Steglitz hos Adolf Strodtmann, ham, der netop havde oversat *Hovedstrømningers* første bind og året efter oversatte det andet: »Min tydske Forlægger Duncker, en af de deiligste Mænd, jeg har seet i mit Liv, fører et meget stort Hus«. ²⁹ Sandt nok, for i 1880 gik Duncker fallit. Hans søn overtog rettigheder-

ne over sortimentet, herunder de indtil da fire oversatte bind af *Hauptströmungen*. Den danske forfatter fik en ny forlægger, Veit & Comp. i Leipzig, som købte restoplaget af de fire bind, men *ikke* forlagsretten til værket. Den blev i stedet solgt til en anden Leipzig-forlægger, Barsdorf, som siden sprøjtede enkeltbind og samleudgaver af Brandes' hovedværk ud på det tyske marked. Brandes mente selv, at fejlen bundede i sparsommelighed og uforstandighed hos førstemanden i Veit & Comp., Credner, men Jørgen Knudsen har vist, at den også skyldtes forfatterens egen let-sindighed i forhandlingerne.³⁰ For ikke at træde rettighedshaveren til de originale tyske udgaver for nær, forpligtede Brandes sig til at foranstalte en revideret udgave af de første fire bind *Hovedstrømninger*. Og for at det skulle fremstå som et originalt værk, så man sig nødsaget til at ændre værkets titel fra *Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts* til *Die Literatur des neunzehnten Jahrhunderts in ihren Hauptströmungen*. Forlæggeren (og forfatteren) agerede defensivt, mens konkurrenten, Barsdorf, der udgav værket under dets originale titel, var i offensiven: Han forsynede flere af sine udgaver med erklæringen: »Einzig autorisierte deutsche Ausgabe«. I 1882 udkom den reviderede udgave af *Emigrantlitteraturen* på Veit & Comp. (som byggede på Brandes' omarbejdede danske udgave fra 1877), mens det reviderede andet bind altså først udkom i 1887. Tidligere dét år havde Barsdorf udsendt et af sine optryk af den gamle oversættelse, og han indledte en proces mod Brandes/Veit & Comp., som han vandt både ved landsretten i Leipzig, Overlandsretten i Dresden samme år og siden ved Rigsdomstolen i Berlin, 1889. Man støttede sig til et nedsat ekspertudvalg, der vurderede, at Brandes' reviderede oversættelse lå for tæt op ad Strodtmanns – 225 af 400 sider var næsten identiske – og retten delte denne vurdering.

Sagen og dens resultat fulgtes med opmærksomhed i Danmark. Da afgørelsen var truffet, optrykte dagbladet *Politiken* 4. juli 1887 »Et Brev fra Dr. Georg Brandes«, som forlæggeren og hans advokater havde kunnet støtte sig til. Det skulle oplyse »Sagens virkelige Sammenhæng«, som det hedder.³¹ Det er et meget langt brev, som fyldte 11 lange og tætte spalter i avisen. Det meste af brevet er en omhyggelig redegørelse for revisionen af bogen med en lang række eksempler på de »ikke mindre end 770 Steder«, hvor der er større eller mindre afvigelser mellem den gamle og den ny oversættelse.³² Det påfaldende er, at de principielle, juridiske og etiske argumenter for forfatterens ejendomsret og råderet over sine værker først falder i nogle få sætninger til allersidst: »ethvert Menneske, som har Hjærtet paa rette Sted, vil dog indrømme, at det er en blodig

Uret, som sker Forfatteren, naar mod hans Vilje hans Bøger vedvarende kan komme ud i en Skikkelse, som han ikke anerkender«. ³³

På dette tidspunkt er den indenlandske forfatterbeskyttelse klar. I 1857 var der indført en ophavsretslov, som udvidede beskyttelsen i den gamle eftertryksforordning fra 1741 betydeligt. Problemet var, at den internationale beskyttelse ikke eksisterede. Danmark havde nogle spredte aftaler med andre lande, Norge og Frankrig bl.a., men ikke med Tyskland. ³⁴ Derfor bliver »den plyndrede straffet som Pirat«, som Brandes skriver. ³⁵ I 1886, altså året før, havde en lang række europæiske lande vedtaget den såkaldte Bern-konvention. Den sikrede forfatterens rettigheder i de øvrige medlemslande. Den beskyttede dels mod eftertryk i udlandet, dels mod uautoriserede oversættelser og kollision. ³⁶ Brandes kunne imidlertid ikke påberåbe sig beskyttelse efter disse regler: Danmark havde endnu ikke underskrevet aftalen. Vi sad med til forhandlingerne, men af forskellige grunde kom vi først med i 1903. ³⁷

Foruden at have fundet adskilligt værdifuldt frem om retssagen gennemgår Jørgen Knudsen i sit storværk om Brandes både den ophavsretlige ramme omkring og forfatterens forsvar for sin revision, men i to adskilte afsnit; tekst og kontekst, ret og litteratur knyttes ikke sammen. Bertil Nolin, der som den første har gravet *Politiken*-brevet frem, advarer om, at kildeværdien af brevet mindskes ved at være et indlæg i en standende proces. ³⁸ Det er jo for så vidt indlysende rigtigt, men man kan på den anden side argumentere for, at *hele* teksten – inkl. denne paratekst – er juridisk motiveret: aftaleretligt, for så vidt som Brandes over for Credner i Veit & Comp. havde forpligtet sig til at levere en revision af romantikbogen; ophavsretligt, for så vidt som den skulle udgøre et originalt værk for at kunne tage konkurrencen op mod det, man med et udtryk – som både Brandes og Knudsen benytter sig af – kunne kalde piratudgaven.

Brandes var professionel forfatter og levede af sin pen. Af tvingende juridiske og kommercielle grunde var han *nødt* til at revidere sin bog. Derfor gruede han for arbejdet på forhånd: I et brev til Alexander Kieland fra januar 1884 skriver han: »nu har jeg forpligtet mig til at udgive 4 Bøger i 1884, 3 paa Dansk og en fuldkommen Bearbejdelse af 'Den romantiske Skole i Tyskland' paa Tysk. Blot mine Nerver holde det ud«. ³⁹ Og derfor blev arbejdet, som først blev afsluttet tre år senere, så langstrakt og surt: »Arbejdet med den anden Del af den tyske Udgave af *Hovedstrømninger* tog umaadelig Tid i Beslag«. ⁴⁰ Med andre ord: et pligtarbejde, i bred og i absolut forstand.

I lyset af den juridiske og kommercielle kontekst fortæller revisionen lige så meget om forfattervilkår i slutningen af 1800-tallet og på tærsklen til internationaliseringen som om Brandes' forhold til århundredets dominerende åndsretning. Og dog, romantikken trænger sig også på i den forbindelse. Det er jo i virkeligheden det romantisk-moderne forfatterbegreb – med dets *upsides and downsides* – som Brandes forfægtede, når han dels talte idealistisk om en »blodig Uret«, dels nødtvungent accepterede de mærkværdige spilleregler på det tyske bogmarked. Dette forfatterbegreb, som ifølge Martha Woodmansee og Mark Rose konstrueres i løbet af 1800-tallet, nært knyttet til udviklingen af den moderne ophavsretslovgivning, er således karakteriseret ved en paradoksalt samtidighed af en kunstnerisk selvforståelse, der hævder originalitet og uforfalsket-hed, og en økonomisk bevidsthed, der indebærer en mere eller mindre nødtvungen accept af, at forfatterens produkter også er en standardiseret og masseproduceret vare.⁴¹ Med Danmarks tiltrædelse af Bern-konventionen i 1903 blev dette forfatterbegreb også juridisk sanktioneret for forfattere, der som Georg Brandes havde mod på og talent til at bevæge sig ud på fremmede bogmarkeder. Det havde tidligere fx H.C. Andersen forsøgt. Ligesom Brandes blev han udsat for udenlandske eftertryk, noget han imidlertid nærmest koketterede med.⁴² Når Brandes bliver så harm i 1887 – året efter at de øvrige lande havde tiltrådt konventionen – skyldes det vel foruden en følelse af at være økonomisk og juridisk krænket, at han endnu en gang måtte sande, hvor meget besvær, det kan koste at være et skridt foran flokken.

3. Var romantikken »forgiftet i sine Kilder«?

Foruden kollisionen mellem de to tyske udgaver i 1887 springer et andet forhold i øjnene i den bibliografiske oversigt ovenfor. Det har med bøgernes konsumtion at gøre: Hvor det i Tyskland er førsteudgaven eller førsteudgavens tekst, der er blevet købt og læst, er det omvendt andenudgaven i Danmark. Dette misforhold har sat præg på receptionshistorien og giver anledning til overvejelser omkring, hvordan den – og andre ustabile tekster – skal repræsenteres i litteraturhistorien.

Herhjemme blev førsteudgaven fra 1873 med Brandes egne ord 'tiet ihjel'.⁴³ Andenudgaven fra 1891 blev imidlertid – i det mindste – anmeldt i *Politiken*, interessant nok af en af den nye generations kritikere, Johan-

nes Jørgensen, som behandler den grundigt. Han påpeger, at forfatteren i højere grad end før »yder den romantiske Ordmusiks Stemningsfylde sin levende Anerkendelse«. Det, han kalder den »videnskabelige Side« af bogen, fremhæves: »Det hedder ikke længere, at Romantikken er forgiftet i sine Kilder; tværtimod vies der disse Kilder et meget sympatetisk Kapitel«. Og anmeldelsen slutter med en henført skildring af romantikkens »mange Traade, som fortsætter sig ned i de sidste Dages Digtning« – dvs. dyrkelsen af måneskinnet, »Nattergalens sødthulkende Sang«, »Skovensomheden« og »den gamle Pan«. ⁴⁴ Brandes havde nok betænket sig for dele af den positive anmeldelse, men han har måttet finde sig i den, for det er ikke projektioner og selvsving alt sammen fra den unge halvfemsers side. Jørgensen giver ham – på sin måde – ret i, at Brandes kan omtale første- og andenedgaverne som to »i ånd ganske forskellige bøger«, som det hedder i forsvarsskriftet i *Politiken*. ⁴⁵ Jørgensens *casting* af Brandes som romantiker får siden hen en ekstra skrue i essayet »Romantikken i moderne Litteratur« (1906), hvor den længst konverterede Jørgensen beklager sig over romantikken som det moderne og Brandes som den største romantiker af dem alle. ⁴⁶

I Tyskland får førsteudgaven meget – især negativ – opmærksomhed. ⁴⁷ Samtidig er det i kraft af Barsdorfs iver den og dens originale tekst, der konsumeres; den dag i dag bugner tyske antikvariater af Barsdorfs Brandes. Som et modstykke til Johannes Jørgensen og hans læsning kan man fremhæve Thomas Mann i den tyske receptions historie. Mann-/Brandesforskningen har gjort opmærksom på den eksklusive og medierende rolle, som Brandes' *Hovedstrømninger* har haft for den tyske forfatters romantikreception og for hans positionering i datidens polariserede litterære landskab. I et tilbageblik ved Brandes' død i 1927 kaldte Mann værket for »det unge, intellektuelle Europas bibel«. ⁴⁸ Steven Cerf har vist, hvordan Manns kulturkonservative manifest *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1918) reflekterer læsningen af *Die romantische Schule in Deutschland*. ⁴⁹ I en af Barsdorfs udgaver vel at mærke, fyldt med interessante understregninger og randbemærkninger. ⁵⁰

En essayistisk kulturkritiker kan selvfølgelig anvende den udgave af et værk, han har lyst til, fuldstændig som læge læsere kan og gør. Anderledes forholder det sig med en litteraturhistoriker, som er nødt til at registrere udgivelsesåret på titelbladet eller kolofonen af sine analyseobjekter og forholde sig til det, simpelthen for ikke at nivellere det historiske relief i sin fremstilling. I sin Brandes-biografi balancerer Jørgen Knudsen

elegant på denne problemstilling: Det bindstærke værk rummer kun ca. tre siders behandling af *Den romantiske Skole i Tyskland* – til dels som en undskyldning og bortforklaring af den som en art fejlskud. Fremstillingen slutter med en opfordring til ikke at læse originaludgaven, for man går »ikke glip af noget ved at læse dette bind i en af de senere udgaver«,⁵¹ men selv læser og citerer Knudsen heldigvis efter én og samme tekst, nemlig den originale fra 1873.

Når en bog som Brandes' eksisterer i konkurrerende udgaver med indbyrdes inkommensurable opfattelser af den tyske romantik, skal man selvfølgelig være ekstra på vagt, hvad man imidlertid ikke altid har været. Det viser et eksempel fra Klaus P. Mortensens ellers fortræffelige kapitel om »Det moderne gennembrud« i *Litteratur-historier*, som læser Brandes efter andenudgaven af *Den romantiske Skole Tyskland*, men med henvisning til førsteudgaven. Mortensen vil vise, hvorledes den unge Brandes' fremtræden »er båret af en optimistisk tro på dette oplysningsarbejde som vejen til menneskeligt fremskridt«,⁵² og citerer i den forbindelse et retorisk spørgsmål, som er fælles for begge udgaver: »Men er Mennesket nu end mangfoldigt ved Naturnødvendighed og af Naturen splittet og delt«, Mortensens citat fortsætter imidlertid ikke med forfatterens svar fra 1873: »saa er det ét ved Frihed« (A, s. 213), men i stedet med det ny, han gav i 1891: »saa er det dog som sund, livskraftig Personlighed ét« (B, s. 268). Den litteraturhistoriske pointe kunne være illustreret meget bedre ved faktisk at henvise til førsteudgavens tekst, hvor oplysningstankerne træder klarest frem.

Et andet eksempel: Den reviderede udgave af bogen har levet videre i de store optryk af *Hovedstrømninger*, først i *Samlede Skrifter* (1899 ff.) og siden i Henning Fengers redaktion fra 1960'erne, der tilsyneladende har mættet markedet. I en anmeldelse af den sidste fastslår Hans Hertel, at fordommen om Georg Brandes' »forhold til romantikkens digtere« som »én stor aggression« klart demonteres ved læsningen.⁵³ Men hvad er det, Hertel læser? »Den romantiske skole i Tyskland, der blev holdt som forelæsninger ved Københavns Universitet i foråret 1873, udkom samme år i bogform – og i dag udkommer som 2. bind af Jespersens & Pios store nyudgave af *Hovedstrømninger*«. ⁵⁴ En udgave, som ikke findes! På Jørgen Knudsens opfordring læses bogen i den reviderede udgave, men den dateres – bevidst eller ubevidst – bagud, hvorved Brandes' revision retoucheres bort. De nye, forsonende tendenser overskygger de mange rester af det oprindelige generalopgør, der på sin side helt er forsvundet. Idet et påfaldende idealistisk og intentionalistisk forfatterbegreb lægges

til grund, forvandler Brandes sig med et knips fra antiromantiker til romantiker.

Disse eksempler viser vigtigheden af, at man gør sig bevidst om forfatterens arbejdsform og materialesituationen. De er *ikke* fremført for at plædere for, at man nødvendigvis skal komponere en litteraturhistorie med udgangspunkt i førstetrykkes og deres udgivelsesår som kronologisk skelet. Tværtimod. I de senere år har man set en stigende geografisk bevidsthed i litteraturhistorieskrivningens teori og praksis om det problematiske i at vakuumpakke litteraturen i nationalt afgrænsede rum. Det er jo fx åbenlyst umuligt at fastholde Georg Brandes ét sted! Men tilsvarende antyder sonderingerne i og omkring hans romantikbog ovenfor, at det kan være kompliceret og reducerende at fiksere hans tekst til et bestemt tidspunkt. To nyere litteraturhistorikere har vist vejen: Franco Moretti har udkastet idéen om 'fjernlæsning' ('distant reading') af udgivelsesfrekvenser og oplagsstørrelser, mens William St. Clair har stillet spørgsmålstejn ved litteraturhistoriens konventionelle paradetænkning, hvor forfattere og tekster behandles efter fødsels- og udgivelsesår, og hvor man fx taler om »The age of Wordsworth« på et tidspunkt, hvor alle – høj som lav – læste Scott, eller tager udgangspunkt i den første udgave af et værk, som ingen læste, fordi de ikke havde kendskab eller råd til den osv.⁵⁵ En sådan bibliografisk abstraktion hhv. konkretion vil nuancere den litteraturhistoriske fremstilling – og omrokere den, for hvad ville fx i Brandes' tilfælde være historiens udgangspunkt: En af de uautoriserede tyske oversættelser? Det var dem, der for alvor læstes i Tyskland. Eller den posthume folkeudgave fra 1960'erne? Det var den, der for alvor blev udbredt herhjemme. Eller måske begge dele? Og så er spørgsmålet, om romantikken da er »forgiftet i sine Kilder«?

Noter

1. Jeg skylder Per Dahl tak for i sin tid at have introduceret mig for materialet, denne artikel bygger på.
2. Af forordet til Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, bd. I, Kbh. 1899, s. A.
3. Citeret efter Herbert Kraft: *Editionsphilologie*, Frankfurt a./M. 2001, s. 44.
4. Brev af 28/9 1879 i: Georg Brandes: *Breve til Forældrene 1872-1904* (udg. Morten Borup og Torben Nielsen), bd. 1, Kbh. 1994, s. 251.
5. Aforismen, som Brandes brugte selvbiografisk over for Gertrud Rung – og som hun har optegnet i *Georg Brandes i Samvær og Breve*, Kbh. 1930, s. 159

- er i virkeligheden et omskrevet citat, oprindeligt brugt om Renan: »Renan hører til den store Gruppe af Romantikere, som tilbringe deres Liv med at bekæmpe Romantiken«, jf. Georg Brandes: *Udenlandske Egne og Personligheder*, Kbh. 1893, s. 345.
6. Jf. Henning Fenger: »Georg Brandes' indledningsforelæsning til Hovedstrømmingerne 1871. Et forsøg på en rekonstruktion« i: *Festskrift til Paul V. Rubow*, Kbh. 1956, s. 256-68 og Per Dahl: »Det kritiske tekstvalg. Problemer og perspektiver« i: Jørgen Hunosøe og Esther Kielberg (red.): *I tekstens tegn, ORD & TEKST*. Skriftserie udgivet af DSL, nr. 1, Kbh. 1994, s. 96-124.
 7. Denne og de fleste af de følgende biografiske data vedrørende Brandes hviler på Per Dahl: *Georg Brandes-tidstavle 1842-1927*, Arbejdsrapport nr. 18, Institut for Litteraturhistorie, AU, Århus 1998.
 8. Kun to ting er overleveret: dels sidste forelæsning/kapitel af *Emigrantlitteraturen* (1872), en løfteerklæring på en snes sider om, hvad der var i vente, dels tre manuskriptblade til den trykte udgave (i Brandes-arkivet på Det Kgl. Bibliotek, BA, 211/109).
 9. De bibliografiske oplysninger hviler til dels på Per Dahl og John Mott: »Georg Brandes – a bio-bibliographical survey« i: Hans Hertel og Sven Møller Kristensen (red.): *The Activist Critic: A Symposium on the Political Ideas, the Literacy Methods and the International Use of Georg Brandes*, Kbh. 1980, s. 303-360. En oversigt, som dog ikke rummer alle de tyske udgaver, og som ikke giver oplysninger om forlag og trykkested.
 10. Jf. Dahl 1994, s. 108-111.
 11. Fremgangsmåden fremgår af de to store trykmanuskriptfragmenter til ⁹B (BA 211/110) og B (BA 211/111). Også Goethe gik således håndfast til værks, jf. Marita Mathijsen: »The Concept of Authorization« i: *Text* 14/2002, s. 78-79.
 12. Jeg har i min kollationslæsning haft en uvurderlig hjælp i Per Dahl og John Motts ikke-offentliggjorte fortegnelse over (de fleste af) varianterne fra udgave til udgave i *Hovedstrømminger*.
 13. Paul Rubow: *Georg Brandes' Brilller. Ny forøget Udgave af »Georg Brandes og den kritiske Tradition i det nittende Aarhundrede«*, Kbh. 1932, s. 138.
 14. Sven Møller Kristensen: *Georg Brandes. Kritikerne – liberalisten – humanisten*, Kbh. 1980, s. 11.
 15. Georg Brandes: »Et Brev fra Dr. G. Brandes« i: *Politiken*, 4/7 1887.
 16. *Politiken*, 4/7 1887.
 17. Brandes 1899, s. IV.
 18. Georg Brandes: *Die romantische Schule in Deutschland*, Berlin 1873, s. 405.
 19. *Politiken*, 4/7 1887.
 20. Bertil Nolin: *Den gode europén. Studier i Georg Brandes' idéutveckling 1871-1893*, Uppsala 1965, s. 57.
 21. Op.cit., s. 66.
 22. Rubow 1932, s. 136.
 23. Henning Fenger: *Den unge Brandes. Miljø, venner, rejser, kriser*, Kbh. 1957, s. 150.
 24. Nolin 1965, s. 64.

25. Pascale Casanova: *The World Republic of Letters*, Cambridge, Massachusetts og London 2005, s. 96-100, hvor Brandes sammenstilles med en anden kraftkilde fra provinsen, den nicaraguanske digter Rubén Darío (1867-1916).
26. Jf. Franz Blei: *Novalis / Friedrich von Hardenberg. Mit einem Lichtdruck, einem Faksimile und acht Vollbildern in Tonätzung = Die Literatur – Sammlung illustrierter Einzeldarstellungen*, bd. 6, udgivet af Georg Brandes, Berlin 1904.
27. Jf. Aleks. Frøland: *Dansk boghandels historie 1482 til 1945*, Kbh. 1974, s. 115.
28. Fremstillingen bygger på og supplerer Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. I modsigelsesens tegn. Berlin 1877-83*, Kbh. 1988, s. 296-299 samt *Georg Brandes. Symbolet og manden, 1883-1895*, 2. bind, Kbh. 1994, s. 414-421.
29. Brev af 11. oktober 1872 i: *Georg Brandes og Emil Frederiksen. En Brevveksling* (udg. af Morten Borup), Kbh. 1980, s. 157.
30. Knudsen 1994, s. 415.
31. *Politiken*, 4/7 1887.
32. Ibid.
33. Ibid.
34. Frøland 1974, s. 115-119 og 159-161.
35. *Politiken*, 4/7 1887.
36. Catherine Seville: *The Internationalisation of Copyright Law*, Cambridge 2006, s. 41-77.
37. Jf. Inger Dübeck: »Ophavsret i 250 år« i: *Ugeskrift for Retsvæsen*, B7, 1991, s. 161. Måske var grunden til den sendrægtige ratifikation, at reformen ville blive til størst gavn for udlandet: »oversættelserne til dansk var væsentligt flere end fra dansk«, som de mest konservative og grådige forlæggere ræsonnerede, jf. Frøland 1974, s. 241.
38. Nolin 1965, s. 65.
39. Brev til Alexander L. Kielland 4/1 1884 i: Georg og Edv. Brandes: *Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd* (udg. Morten Borup), Kbh. 1939, bd. IV-1, s. 355.
40. Georg Brandes: *Levned. Snevringer og Horisonter* (= bd. 3), Kbh. 1908, s. 174.
41. Martha Woodmannsee: »The Genius and the Copyright: Economic and Legal Conditions of the Emergence of the 'Author'« i: *Eighteenth-Century Studies*, årg. 17, nr. 4, 1984, s. 425-448 og Mark Rose: *Authors and Owners. The Invention of Copyright*, Cambridge, Massachusetts og London 1995.
42. Om romanen *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager* fra 1829 skriver Andersen: »ingen Boghandler havde Mod til at forlægge dette Ungdomsarbejde, jeg vovede det da selv, og faa Dage efterat Bogen var udkommet, afkjøbte Boghandler Reitzel mig Forlagsret til et andet Oplag, ja gjorde senere et tredje; oppe i *Fahlun* kom i Eftertryk en dansk Udgave, noget, der kun er skeet med Oehlenschlägers betydeligste Arbejder«, jf. H.C. Andersen: *Mit Livs Eventyr* i: *Andersen. H.C. Andersens samlede værker, Selvbiografier*, bd. II (udg. af Laurids Kristian Fahl m.fl.), København 2007, s. 80.

43. Jf. forudsætningsvis brev fra Henrik Ibsen til Georg Brandes 16/10 1873 i: Georg og Edv. Brandes (1939) s. 221-222.
44. Jørgensen er citeret efter Emil Frederiksen: *Johannes Jørgensens Ungdom*, Kbh. 1946, s. 134-135. Anmeldelsen skulle ifølge Frederiksens henvisning have stået i *Politiken* 14/8 1891, men det er desværre ikke tilfældet.
45. *Politiken*, 4/7 1887.
46. Jf. Peer E. Sørensen's efterskrift til hans udgave af *Johannes Jørgensen: essays om den tidlige modernisme*, Århus 2001, s. 185.
47. Jf. Jørgen Knudsen: *Georg Brandes: Frigørelsens vej. 1842-77*, Kbh. 1985, s. 308. Desuden skal Dr. Puls' pedantiske, men alligevel frapperende »Wie Dr. Brandes deutsche Litteraturgeschichte schreibt« fremhæves. Puls anklager Brandes for plagiater. Herom i Knudsen (1994), s. 306.
48. Hans-Joachim Sandberg »Tradition und/oder Fortschritt. Zum Problem der Wandlung Thomas Manns im Lichte der Brandes-Rezeption des Dichters« i: Hans Hertel og Sven Møller Kristensen (red.) *The Activist Critic*, Kbh. 1980, s. 186.
49. Steven Cerf: »Georg Brandes' view of Novalis. A Current within Thomas Mann's *Der Zauberberg*« i: *Colloquia Germanica*, 14/1981, s. 114-129.
50. Sandberg (1980), s. 174.
51. Knudsen (1985), s. 306.
52. Klaus P. Mortensen: »Det moderne gennembrud« i: Jette Lundby Levy m.fl. (red.): *Litteratur-historier. Perspektiver på dansk teksthistorie fra 1620 til nutiden*, 2. udg., Kbh. 2004, s. 199.
53. Hans Hertel: »Fra tysk månesyge til prøjsisk jernalder. Georg Brandes: *Den romantiske Skole i Tyskland*« i: *Litteraturens vaneforbrydere. Kritikere, forlæggere og lystlæsere – det litterære liv i Danmark gennem 200 år*, Kbh. 1999, s. 70. Anmeldelsen stod oprindeligt i *Information* 4/10 1966.
54. Ibid.
55. Jf. Franco Moretti: *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*, London og New York 2005 samt William St. Clair: *The Reading Nation in the Romantic Period*, Cambridge 2004, s. 433-451.